

Az „új” városfejlődési modell lehetősége

Szirmai Viktória

Az empirikus kutatás alapján sem könnyű a kiinduló kérdésre választ, főként egyértelmű választ adni, hogy létrejött-e egy, a hagyományos városfejlődési modelltől eltérő, sajátos új város-fejlődési modell, a történeti adottságok és a rendszerváltozás metszetei szerint? Bizonyos tények, bizonyos folyamatok arra utalnak, hogy igen, létrejött egy ilyen új modell, más tényezők viszont arra mutatnak, hogy valójában nem vagyunk tanúi egy új minőség szerveződésének.

A hagyományos városfejlődési úttól eltérő, ha nem is egyértelműen új, de a másiktól mindenképpen eltérő minta relevanciáját mutatja az a történetileg kondicionált helyzet, amelyben a rendszerváltás folyamatai megindultak, s amelyben a piaci társadalmi berendezkedést alakító tényezők fejlődésnek indultak. Az elemzések szerint ezekben a városokban valóban nehezebb volt az átállás, részben azért, mert a szocialista városfejlődés, a redistributív elosztási mechanizmusok sajátosságai az átlaghoz képest is erőteljesebben érvényesültek, részben pedig azért, mert az államtól való függések, annak önkormányzati és a helyi társadalmi reményei még akkor is jelen voltak a közgondolkodásban, amikor már más települések (kétségtől az akkor szerencsésebbek) a saját megújuló útjukat keresték. S bár ezeknek a településeknek sem volt könnyű dolga, hiszen a piaci átmenet az összes magyar településnek nehézséget okozott, a poszt-szocialista új városok kevésbé voltak felkészülve az új folyamatok fogadására, amelyek sokszor ki is kerültek őket. A globális gazdasági hatások differenciáltan érintették ezeket a térségeket (is), az állami nagyvállalatok privatizációi több új város esetében is sikertelennek bizonyultak, kevés volt az új városi térségeket választó külföldi, de a hazai befektetői szándék is.

Az új városokban élők számára kevésbé volt ismert az a fajta vállalkozói kultúra, amely a régi városlakók számára inkább köztudott volt, és amely ott is, sokszor csak rejtetten, a háttérben, a családi kistermelésben megőrizve volt jelen, de amely az 1968-as gazdasági reform után, a második gazdaságban újraéledt. A hagyományos városi lakosság inkább emlékezett a viszonylagos önállóság, az államtól való függetlenség életformáira, s amelyek alapján inkább tudták, hogyan kell túlélni a szoros állami függéseket, illetve hogyan kell megteremteni az állami függések közepette is az egyéni szabadságot. Az állami nagyvállalatok munkavállalóinál ez nem igazán maradt meg. Többek között azért sem, mert az új városok lakói, vagy azok szülei már sok évvel ezelőtt kiszakadtak a régi kisvárosi, falusi környezetből, ahol születtek, vagy ahol felnőttek és elfogadták az új városi élet nemcsak kényelmét, hanem az akkori értelemben, annak magasabb rendűségét is. S ezzel szinte elutasították, vagy figyelmen kívül hagyták mindazokat a régi, például vállalkozói mintákat, amelyeket a rendszerváltás keretében fel lehetett volna használni (kedvező feltételek esetén).

A régi városok fejlődési modelljétől továbbra is eltérő minta szerveződésére utalnak az új városokra történetileg is jellemző gazdasági szerkezeti adottságok mai érvényesülései: a gazdaságuk továbbra is inkább egy, mint több funkciósak, nem eléggé diverzifikáltak. Ez abban is látszik, hogy az iparban foglalkoztatottak aránya jelentősen meghaladja a hasonló méretű régi városok értékeit. Alacsonyabb a terciér szektor és az abban foglalkoztatottak aránya is. A társadalmakra ma is inkább jellemző a fizikai, mint a szellemi dolgozók markánsabb jelenléte, a felsőfokú diplomások aránya pedig alacsonyabb, mint a többi, hasonló méretű régi városban. A térbeli-társadalmi szegregáció sem olyan éles, mint a régi városokban, köszönve a két várostípus eltérő társadalmi szerkezetének, a polgári városokban élő, nagyobb arányú magasabb társadalmi státusú lakosságnak. De az egységesebb épített környezetnek is, amely szinte „dacolva” a társadalmi törvényszerűségekkel, csökkenti a társadalmi elkülönülés jelenségeit. Az új városi épített környezet sajátosságai igencsak eltérőnek a régi városokban található jellegzetességektől, különösképpen, ha az új városok építésének első időszakában épült, (többnyire) műemlékvédelem alatt álló szocialista-realista építészet eredményeit nézzük. (Dunaújváros városépítészeti története azért is érdekes, mert

nemcsak a szocialista-realista építészet, hanem a későbbi szocialista időszak szinte minden építészeti állomására példát ad.)

A hagyományos városfejlődési úttól eltérő, és új minőségekben megnyilvánuló, nem is modelleket, inkább sajátos átalakulási utak, formák szerveződését egy további tényező is bizonyítja. A könyvet megalapozó kutatások egyértelműen kimutatták a poszt-szocialista új városok közötti belső differenciáltságokat. Vagyis azt, hogy a mai új települések, és azok térségei korántsem jelentenek homogén közeget. Következésképpen nem csak arról van szó, hogy a szocialista rendszer társadalmi, gazdasági és politikai feltételei, és érdekérvényesítési mechanizmusai között nyertes települések a rendszerváltozás során vesztesékké váltak, hanem inkább arról, hogy ezeknek a veszteseknek a köre igencsak eltérő. Természetesen korábban is különbözőek voltak, de akkor a nyertes települések csoportjában foglaltak helyet.

A kötetet megalapozó kutatás fontos eredménye az új városok közötti differenciáltság igazolása. Nevezetesen annak a bemutatása, hogy a rendszerváltás folyamatában, az átmenetet meghatározó mechanizmusok szövevényeként, a magyar településhálózatban eddig nem, vagy csak kisebb mértékben megnyilvánuló térbeli-társadalmi egyenlőtlenségi forma jött létre, az új városok közötti térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek rendszere.

Az új és a régi városokat összevető korábbi fejezetben látott statisztikai elemzések szerint az átmenet során három különböző új város, illetve új város-térségi csoport jött létre: az egyik a fejlett új városok csoportja, Százhalombatta, Paks, és Tiszaújváros tartozik ide. Ezek azok a térségek, amelyek a válságot jól kezelték, az új folyamatokhoz alkalmazkodtak, a munkanélküliek aránya átlag alatti, fiatalos a korszerkezet, a vándorlási egyenleg pozitív. A második statisztikai csoportot a stagnálóknak neveztük, mivel a válságot kezelni tudták (vagy a külföldi tőkére alapozott új beruházásokkal, szerkezetváltással, mint Tatabánya, vagy az állami segítséggel, mint Dunaújváros), a népességüket többé-kevésbé meg tudták őrizni, a lakosság iskolai végzettsége is kedvezőbb, mint az előző csoport esetében. A továbblépés irányai és főként forrásai azonban bizonytalanok. A statisztikai adatok alapján Ajka, Dunaújváros, Oroszlány, Tatabánya, Várpalota sorolhatók ide.

A harmadik csoport, amelyhez a statisztikai adatok alapján Kazincbarcika, Komló és Ózd tartozik, a rendszerváltásnak valóban vesztesei. Ezek azok a térségek, amelyek az államszocialista re-

zsim, főként 1950-es, 1960-as éveiben kiemelten előnyös pozíciókat teljesen elvesztették, amelyek az átmenet keretében súlyos helyzetbe kerültek. A korábbi városi gazdaságok fokozatosan erodálódtak, az azt működtető állami vállalatok leépültek, bezártak, vagy éppen kis cégekké alakulva vegetálnak. A külföldi és a hazai működő tőke ezeket a térségeket elkerüli, az ott élő, főként fiatal, még piacképes népesség elköltözik, mivel kevés a helyi kitérés, közte a vállalkozási lehetőség, ezért ezek a városok fokozatosan veszítik el a népességüket. Ezekben (nevezzük így) az új városi válságtérségi helyi társadalmakban az országos átlaghoz képest magas az általános iskolát nem végzettek aránya, az érettségivel és főként a diplomával rendelkezők aránya pedig jóval alacsonyabb. Az országos átlagokhoz képest magas a munkanélküliség, különösképpen az iskolázatlanok, illetve a fiatal korcsoportok körében. A nemek szerinti megoszlásra az jellemző, hogy 1993-tól 2008-ig a munkanélküliek között a férfiak túlréprezentáltak, ami a nehézipari ágazatok munkaerőigénye alapján érthető. 2008 után azonban – kivéve a régi bányászvárosokat, így Ajkát, Komlót, Oroszlányt és Ózdot – már a nők kerültek túlsúlyba. (Vélhetőleg a 2008-as világgazdasági válság hatására súlyos problémákkal küzdő könnyűipari és szolgáltató ágazatoknál történt elbocsájtások miatt. A fővárosközpontú, főként nőket foglalkoztató vidéki üzemek közül több is ebben az időszakban állt le.)¹⁵⁵ A térségek megújulását tehát a helyi társadalmi sajátosságok döntő mértékben nehezítik. A teljesség kedvéért le kell szögezni, hogy ezek a csoportok a valóságban sokkal differenciáltabbak, mint ahogy azt a statisztikai mutatók elemzései mutatják, az esettanulmányok, a vizsgált városokban élő emberek véleményei ezt egyértelműen igazolják. A bemutatott területi csoportok azonban a fő tendenciákat mindenképpen jelzik.

Eddig alapvetően a történeti kondicionáltságok mai következményeiről volt szó. Ezek azok a következmények, amelyek a rendszerváltozás keretében is fennmaradtak, és amelyek a ma is érvé-

¹⁵⁵ A KSH 2012. július 31-én közzétett gyorstájékoztatója szerint (sorszám: 119) ez nem vág egybe az országos trendekkel. A tájékoztató szerint ugyanis, „2012 II. negyedévében a munkanélküliek létszáma 472 ezer fő volt, ami az egy évvel korábbihoz hasonló, 10,9%-os munkanélküliségi rátát eredményezett. Míg a férfiak munkanélküliségi rátája 0,6 százalékponttal emelkedett az előző év azonos időszakához képest, addig a nőké 0,5 százalékponttal csökkent.” <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/mun/mun21206.pdf>

nyes új városi sajátosságokat foglalják össze. Tehát egyelőre szó sincs arról, hogy a múlt és annak hatásai eltűntek volna. Véleményem szerint (legalábbis a mai tények alapján) mindig is lesznek különbségek a kétféle városfejlődési modell és annak jellegzetességei között, de hogy melyek lesznek ezek a különbségek, az a városfejlődési utak, a különböző modellek innovációs készségétől is függ, attól, hogy az érintett helyi, térségi társadalmi szereplők mit kezdenek a történeti örökségükkel.

Ez a kérdés nemcsak az új, hanem a régi városok esetében is jogos, hiszen a szocializmus hatásai a hagyományos települések jellegzetességeit, a mai viszonyait is befolyásolták, épp úgy, ahogy a rendszerváltás, a piaci társadalmi berendezkedés körülményei is. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a globális hatások, a piaci átalakulás következményei miatt a vizsgált két várostípus között szignifikáns közeledési tendenciák tapasztalhatók. A globális urbanizációs sajátosságoknak megfelelően a vizsgált (új és régi) városokban egyaránt érzékelhetőek a térségi decentralizációs tendenciák. Részben a gazdasági válság, a munkanélküliség következtében létrejött elvándorlás, részben az átalakuló lakossági lakóhelyi igények miatt is csökkent a városlakók száma, miközben a városkörnyék népessége nőtt, kifejezve a szuburbanizációs folyamatokat, a lassan, de mégiscsak polgárosodó középosztálybeliek költözési törekvéseit. De a gazdaság igényeit szintén: a vállalkozások számára ma már nemcsak a városcentrumok, hanem a városkörnyékek is vonzóak.

A globális urbanizáció társadalmi polarizációs következményeként az új és a régi települések esetében is érvényesülnek a városok és a környék közötti társadalmi egyenlőtlenségek, jóllehet ezek a dichotómiák sokkal kevésbé tisztán mutatják meg magukat, mint ahogy azok a nagyobb városokban láthatók.¹⁵⁶ A városkörnyéki települések társadalmi státusa szintén differenciálódott, a globális folyamatoknak megfelelően itt is létrejöttek a magas és alacsony társadalmi státusú „elővárosi” települések. (Mind Dunaujváros, mind pedig Kazincbarcika esetében megfigyelhető, hogy elkülönülő sávok szerint jöttek létre az elővárosok, a városhoz közeli városkörnyéki övezetekben a magas, a centrumtól távolabbi zónában az alacsony társadalmi státusú lakosságból szerve-

¹⁵⁶ Lásd ez utóbbiak leírását: *Szirmai, 2009.*

zódnek az elővárosok. Az utóbbiak alacsonyabb komfortfokozatú házaiban főként azok találtak otthont maguknak, akik számára a városi közüzemi díjak, a magas rezsiköltségek fizetési nehézségeket okoztak.)

Az új és a régi belvárosok átalakulása is megkezdődött, az Európai Unió vonatkozó támogatási rendszere szerint is, amelynek értelmében a felújítás költségeinek 85%, illetve 95 %-át az Unió állja, tehát elenyésző a helyi forrásigény. A belváros funkcionális és társadalmi megújulását is kifejezve a belső városnegyedek társadalmi státusa szintén átalakult, magas társadalmi pozíciójú belső negyedek is létre jöttek. (Dunaújvárosban például a felsőfokú végzettséggel rendelkezők korábban is és ma is a belvárosban koncentrálódnak, de a városcentrumban található az ukrán topmenedzserek újonnan kialakított városnegyede is. A kertvárosi övezetek is kedvelt helyei a középosztálynak. A valamikori Óváros, az új település építését megelőzően is létező régi falu szintén a magasabb társadalmi státusúak által választott lakóövezetté vált.)

A lakótelepi építkezések is hozzájárultak a közeledés trendjeihez. Az előző tanulmányból (lásd *Csizmady, 2013*) kiderült, hogy régi városokban (például egy adott periódusban, 1945 és 1980 között) sokkal több lakótelep épült, mint az adott időszak új településeinek. A lakótelep építkezések szinte kiszorították a régi városok belvárosaiból a történelmi épületeket. De az új városok is hasonló sorsra jutottak, hiszen a szocialista-realista építészeti jegyében épült belvárosokat, az első városrészeket az 1970-es, 1980-as évektől kezdve szintén nagy lakótelepek ölelik körül. Az új és a régi városok panel technológiára, nagy lakótelepekre alapozott építészeti megoldásai között pedig már több a hasonlóság, mint a különbség.

A lakótelepek rendbetétele általában lassabban történik. Az okok között nemcsak a lakások felújítására fordítható állami és önkormányzati források korlátozottságai találhatók meg. Sőt, az sem ad elegendő magyarázatot, hogy a magyar lakástulajdonosok tőkeereje általában kevés az épületek, a lakóhelyi környezet felújítására. A magyar lakásprivatizáció jellegzetességei, a magántulajdonban lévő lakások magas aránya is megtalálható az okok között.¹⁵⁷ Az Európai Unió ugyanis a magántulajdonban lévő la-

¹⁵⁷ 1990-ben a magyarországi magántulajdonú lakások aránya 77,5% volt (ami jóval magasabb, mint a közép-európai 49 %-os átlag.) Ez az arány 2011-ben 92 %.

kások magyarországi arányánál csak jóval kisebb arány esetében támogatja a városnegyedek ún. szociális felújítását.

Kizárólag a közeledés trendjei alapján azt lehetne mondani, hogy nem jött létre egy a hagyományos városfejlődési modelltől eltérő, attól differenciált sajátosságokat felmutató új városfejlődési modell. De a történeti adottságok mai érvényesülése, az abból adódó különbségek, valamint azon hasonlóságok alapján, amelyek a két-féle várostípusra egyaránt jellemzőek, úgy tűnik, hogy igenis tanúi vagyunk nem egy, hanem sokkal inkább többféle új városfejlődési út, különböző modellek szerveződésének. Ezek a modellek a volt szocialista új városok adottságaiból sok mindent megőriztek, de eközben a mai globális kapitalizmus, illetve a globális urbanizáció egyes jellemzőit is felmutatják, tehát valóban a történeti adottságok és a rendszerváltozás metszetei szerint bontakoznak ki.

A jövő folyamatai nyilvánvalóan kiszámíthatatlanok. Ma még nem tudni, hogy mi lesz a jövőben a ma folyamatosan átalakuló poszt-szocialista új városokkal. Mely tényezők lesznek erősebbek, a különbözőségeket vagy a közeledés folyamatait? Ez számos makró-, és mikro mechanizmustól, azok hatásaitól is függ.

Véleményem szerint az igazi kérdés ma már nem is az, hogy létrejött-e új modell vagy sem, sokkal inkább az, hogy mit tesznek az örökségükkel az új városok? Képesek-e építeni azokra a sajátosságokra, amelyekkel csak ők, és kizárólag ők rendelkeznek? A múltjukra, a különleges építészeti adottságaikra, a városukkal elkötelezett emberek aktivitására? Képesek-e valóban befogadni a mai kor gazdasági, társadalmi kívánalmait, és képesek-e öntevékenyen tenni az átalakulás érdekében? Meg tudnak-e újulni? Képesek-e olyan kisebb és nagyobb térségi kooperációkat kialakítani, ahol az együttműködés, a közös előnyök kihasználása és nem az egyéni versengés, a másik kiszorítása a cél.

És végül, képesek-e a valamikori „úttörők”, ismét úttörökké válni, de már a Stiglitz-jelentés szellemében, a múlt kedvező és kedvezőtlen tapasztalatai, a reális folyamatok és társadalmi lehetőségek figyelembevételével, és nem utópiák szerint jobbra tenni az emberek életét, hozzájárulni az új városi társadalmi jól-lét (a well-being) kialakulásához? Ezek nemcsak a jövőben megválaszolható kérdések, hanem olyan kérdések, amelyek válaszai az új városok jövőjét, egyben a lehetséges új városfejlődési modellek szerveződéseit is eldönthetik.